

З 1550-х рр. починається завзята боротьба і «мучительство ба-лабанське» над львівською громадою, що потягнулась до кінця століття. Було б нам дуже цінно мати декларації обох сторін, котрі б увели нас в їх ідеологію, але ми їх не маємо, аж до 1580-х років, коли ця боротьба ускладнилася втручанням патріархів, справою унії і т. д. Бачимо тільки, що братство в цій боротьбі визначається великою стриманістю, пасивністю, повагою до єпископського престолу. Маючи перед собою спільного переможного ворога в клерикально-католицьких колах магістрату і арцибіскупської капітули, львівська українська громада, очевидно, не хотіла розривати свого фронту, ділити свої сили — хоча всі обставини пхали її на дорогу повного розриву з ієрархією й переходу на демократичну організацію, аналогічну з реформатськими громадами.

Свідомість своєї економічної слабості, фактичне положення колонії, в своїм — не своїм місті мусили стримувати її від всякого різкого кроку, що міг би відчужити від неї православний світ і позбавити його моральної і матеріальної підтримки, котру вона дуже цінила. Але заразом, я думаю, у цій пасивності виявлялася також ота недостача культурної традиції й ідеологічних засобів, котру я підкреслив у цих нових людях XVI віку.

Але се ми побачимо далі — на конкретних фактах і творах. Тут вдоволимося тим, що ми знайшли і вказали ту нову силу, що між пережитою земельною аристократією і пережитою церковною ієрархією давала нові імпульси життю, громадській акції і мислі, виступаючи їм на переміні. Ми відгадуємо її за лаштунками літературних і громадських течій кінця XV і початку XVI в., що їх вище оглянули. Ми тепер знаємо більше-менше ту реальну, матеріальну опору, невеликий, але міцний і відпорний, «третьій елемент» наш, на яким могли спиратися тодішні епігони старої культури, коли їм бракувало помочі деінде, і ті новатори, що старались себе проявити більш оригінально і планово під повіями західної Реформації в другій половині XVI століття. Поки що з нас цього досить; решту відкладемо на пізніше.

Літературні засоби і впливи. Деякі колективні твори XV—XVI вв. Вище ми зазначили, по можливості, ті соціальні й культурні течії, що приготували ґрунт для відродження XVI в. Треба ще сказати про ті літературні засоби, котрими розпоряджало для нього наше громадянство — а для того спинитись на яскравіших їхніх виявах у XV—XVI в.

Спиняючись над цим питанням в огляді українського культурного життя багато літ тому¹, я так підсумовував свої спостереження:

¹ В «Історії України-Руси», 1907, т. VI, с. 355 і далі.

Ми, безсумнівно, розпоряджаємо тепер лише частиною, може невеликою, дуже навіть невеликою, літературної продукції з-перед відродження XVI в. Але все-таки ясно, що часи від середини XIV в. і до середини XVI були часами застою в літературній творчості. У високій мірі характеристично, що в цих часах, коли православна церква була виставлена на такі атаки і можна сказати — кликала на свою оборону всіх, хто лиш умів записувати папір чи пергамент, — ми досі не знаємо майже жодного скільки-небудь помітного полемічного або апологетичного твору — хоч можемо думати, що якби такий був, його б вигребли пізніші збирачі XVI—XVII вв., що збирали полемічну літературу.

Не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати. Але поза чисто *практичними* потребами, видно, бракувало стимулів літературної творчості — бракувало духовного руху, який в період літературної продуктивності навпаки: навіть людей слабо підготовлених непереможно втягає і велить їм пробувати своїх сил у літературі. Я процитував тоді оці цікаві гадки старшого дослідника нашого старого письменства, покійного П. Гн. Житецького, що писав у своїм першій «Начерку історії української мови» (1876):

На всемір лежала печать неустройства и незаконченности, всюду господствовала разнохарактерная смесь понятий и интересовъ. Старыя основы жизни были подорваны, новыя не успѣли пустить глубокихъ корней, народная оппозиція не успѣла еще окрѣпнуть. Таковъ былъ характеръ времени въ исходѣ XV в. накануне козацкаго движенія. Теперь намъ легко понять, отчего втеченіе XIV и XV в. приостановилось въ Южной Руси всякое литературное движеніе: не о чемъ было писать и некому было писать. Мелкія подробности жизни, которымъ не подведены еще итоги, запутанныя отношенія юридическаго права — все это такія темы, которыя не могли вызвать внутренней работы духа, ищущаго своего выраженія въ словъ. Предъ глазами не было самостоятельно выработанной лучшей нормы общественной жизни: жизнь не давала никакихъ литературныхъ возбужденій (с. 279).

Попередній літературний рух, безпосереднє чи посереднє, спирався на княжих дворах, що свою матеріальну базу мали в торговельних міських громадах і воєнних дружинах — своєрідних апаратах експлуатації продуктивних сил людності. Коли зникло одне і друге і змарніли, розпорошились або зникли зовсім княжі двори, тоді старі огнища літературного руху — монастирі та катедри — зостались, як самітні острови, верхи гір покритого водою суходолу, серед нового моря — поміщицької і селянської Русі. Вони переказували, добре чи лихо, стару літературну спадщину і старі літературні засоби — знання літературного стилю, читання в книжній літературі. Вони підтримувались, це я підкреслюю, — і в потребі виявлялись і документувались не стільки чисто літературними, скільки більш літературно-практичними утворами: меморіалами, петиціями, постановами, викликаними тим чи

іншим моментом. Переховані до нашого часу такі витвори свідчать, що, не досягаючи блискучих верхів старої творчості, літературна техніка держалась доволі добре і тривко на середнім рівні,— хоча через недостачу частішої виправи, через брак літературного руху загалом бідніла і костеніла, тратила свою пластичність та все більше підмінювалася новою «посполитою мовою» канцелярійного походження. Тому як коло старих тих островів в результаті ціловікового вступного економічного нагромадження («первоначального накоплення») росли хоч невеличкі нові осередки міського торговельного капіталу і з'явувались ті стимули літературної творчості, котрих досі бракувало, то літературне відродження кінця XVI в. виявило наявність не затрачених традицій старої літературної школи і мови, а паралельно — орудування новою мовою і стилем канцелярійного походження.

Я, таким чином, оцінюю ситуацію далеко менш песимістично, аніж, наприклад, академік В. М. Істрін у своїм недавнім огляді «староруської літератури», де він пише, наприклад:

13-й і 14-й века в истории литератур западнорусской и южнорусской были самыми темными и непроизводительными. От этого периода мы не имеем ни одного литературного памятника, и надо, следовательно, признавать тот факт, что старая литературная традиция в указанных областях совершенно исчезла. Продолжали существовать лишь необходимые богослужебные книги. Конечно, нечего и говорить о каких-либо новых влияниях и направлениях. Напр., в 14-м веке в Болгарии, под влиянием Византии возникает новое церковно-религиозное направление, именно мистическое, которое в виде переводов византийских мистиков, а также в виде и самостоятельных болгарских произведений тотчас переходит в северо-восточную Русь и здесь производит свое действие, особенно сказывающееся в 15-м и 16-м вв. Вместе с этим оттуда же приходит новая агиографическая школа, также получившая большое распространение в северо-восточной Руси. Ни то, ни другое нисколько не коснулось ни северо-западной, ни юго-западной Руси. Очевидно, не было особого класса книжных людей, которые могли бы испытывать на себе указанные влияния в своей литературной деятельности, вследствие чего отсутствовала и сама литературная жизнь». І далі:

«В областях южнорусских, вошедших в состав Литовско-Русского, а потом Польско-Литовско-Русского государства, и в рассматриваемый период (15 і 16 в.) не произошло возрождения старой литературы киевского периода. Наоборот, она все более и более уничтожалась и поддерживалась лишь присылкой и случайным заходом необходимых богослужебных книг из Московского государства... Можно указать один только пример появления памятника, напоминающего старину, хотя памятника и компилятивного, это — составление в начале 15-го века в Киево-Печерском монастыре из старых творений Симона и Поликарпа особой редакцией «Киево-печерского Патерика»¹.

Літературна традиція не щезла, і книжні люди не перевелись. Кілька колективних діл, ведені протягом кількох поколінь, одне в Києві, друге в Смоленську, третє десь на Волині, можливо, за поміччю книжного матеріалу, нагромадженого з

¹ Очерк истории древнерусской литературы. Пгд., 1922. С. 40 і 42. Підкреслення мої.

різних місць — не тільки з самого московського центра, виразно свідчать про наявність і літературних сил, і літературної традиції. Варто з сього погляду до них приглянутись.

Одне — се згаданий академіком В. М. Істріним і не раз уже згадуваний нами Патерик, над котрим працювали київські печерські книжники.

Він вистудійований досі ще дуже слабо; але в кожному разі видно, що над ним велась доволі інтенсивна і свідомо ідеологічна, можна навіть сказати — тенденційна літературна робота. Крок за кроком його доповнювано різними матеріалами із староруського літературного запасу — що, значить, таки був під руками, був під оком сих книжників. З його то просто додавали то одне, то друге, коли знаходилась можливість зв'язати з ким-небудь з відомих печерян; то піддавали різним змінам, щоб краще приладити до характеру і провідних ідей збірника. Порівнюючи т. зв. Касіянові редакції Патерика, 1460-х років, із старшими, бачимо цілий ряд творів і записок, доданих до старшого тексту: повість про відкриття мощей Феодосія Печерського, записки про постриження Миколи-Святоші Чернігівського, вписання Феодосія до Синодика, смерть Нифонта Новгородського, смерть архімандрита Полкарпа і вибір на його місце попа Василя, послання Феодосія до кн. Ізяслава. В оповіданні про Антонія Печерського читаються характеристичні для печерської ідеології додатки, котрими пострижини Антонія на Афоні переносяться в часи Володимира, і з поворотом його до Києва зв'язується благословення Святої Гори й місія послужити поширенню на Русі чернецтва, на взір святогорського. В житті Феодосія додано ще більш характеристичну заповідь, щоб печерським монастирем не обладав ні архієпископ, ані крилос св. Софії, але щоб він стояв виключно під патронатом великого князя («да не обладаєть им ни архієпископъ, ни инъ никто же от клирик софейскихъ, но токмо да завѣдаєть его твоя держава и по тобъ дѣти твои, и до послѣднихъ роду твоего»¹).

Мова систематично підновлюється. В різних місцях робляться додатки — як, наприклад, ім'я Нестора в анонімних оповіданнях. Додаються риторичні прикраси, менші і більші, навіть дуже просторі. Наприклад, літописна повість про відкриття мощей Феодосія являється в такій риторичній оправі:

Літопис: В льто 6599. Игумень и чьрнорызци съвьтъ сътворише, рьша: «Не добро естъ лежати отьцю нашему Феодосіеви кромѣ монастыря и цьркѣе своєа, понеже ть естъ основаль цьркѣвъ и чьрнорызць съвькупиль». И съвьтъ сътворше, повельша устроити мьсто, иде же положить мощи его. И приспѣвьшю празьднику Усьпения Богородиць трьми дньми, повель игу-

¹ Походження сих додатків — звідки вони походять і наскільки старі, — було предметом дискусії, але вона не дала нічого конкретного; перегляд див. в студії Абрамовича, Изсльдование о Кієво-печерскомъ Патерикѣ. С. 73 і далі, й 93 і далі.

мень рушити, кѣде лежать мощи отца нашего Феодосія, — его же повельнію быхъ азъ грѣшнѣйшій пѣрвое самовидецъ. Се же и скажю. Не слухъмъ бо слышавъ, нѣ самъ о семъ начальникъ. Пришедъшю же игумену къ мнѣ и рекъшю мнѣ: «Поидевъ въ пещеру къ Феодосіеву», азъ же пришьдъ съ игуменьмъ, не съвѣдуцю никому же, розглядахъ, куда копати, и знаменахъ мѣсто, кѣде копати — кромѣ устїа. Рече же къ мнѣ игумень: «Не мози повѣдати никому же отъ братїа, да не увѣсть никто же, нѣ поими его же хощещи, да ти поможетъ». Азъ же пристроихъ семь днѣи рогалиа, ими же копати, и въ вторникъ вечеръ, въ суморокъ, пояхъ съ собою дѣва брата, не въдуцю никому же, и придохъ въ пещеру, и, отыпѣвъ псалмы, почахъ копати. И, утрудивъся, выдахъ иному брату...

Патерик, редакція 1462 р.: «Съ похвалами бывающїа памяти праведныхъ возвеселятся людїе», — рече премудрый Соломонъ. Обычай бо есть въ божественнѣмъ праздника трѣжествѣ духовнѣмъ ликоствovati богоименитымъ людѣмъ, по реченію премудраго Соломона: «Праведникъ, аже умереть, живъ будеть, и душа праведныхъ въ руцѣ Божїи суть. Прославляеть бо Господь славящаа Его», — яко вѣистину сего блаженнаго и добляго мужа, высокаго житїемъ, чуднаго въ добродѣтелехъ, изряднаго въ чудесехъ, блаженнаго Феодосїа благоволи явити своего угодника, иже истинно сътворивый Богъ сице по 18 лѣтъ преставленїа преподобнаго. Въ лѣто 6599 събращася пречистыа Печерскыа Лавры множество иночествующихъ съ наставникомъ игуменомъ ихъ вкупъ, единовравнѣ съвѣтъ сътвориша, еже принести мощи Феодосїа преподобнаго. Тѣмъ же лѣпо есть приглашати вамъ: вѣистинну блаженїи есте, отци! Добро съвѣщанїе ваше, о богосъбранныи лице, о постнический великій съборѣ, о пречестнѣи полче, о благоѣ съвокупленїе! Еже бо отца пѣсенноу вѣщанїе събывъше есть на васъ реченїе: «Се коль добро и что красно, еже быти братїи вкупъ», — вѣистинну добръ съвѣтъ же вашъ, отци, велегласнѣйши трубы, гласъ вѣщанїи вашихъ, истиннаго своего пастыря желающе. Яко туне глаголаху: «Лашаеми есми отца и учителя», и вси яко единеми усты рекъше: «Възъемъ честныа мощи любимаго отца нашего Феодосїа — вѣсть бо намъ лѣпо пастыря лишенными быти, ни пастырю подобно есть своихъ, Богомъ порученныхъ овецъ оставляти, да не дивый зверь пришедъ распудитъ стадо Христовыхъ словесныхъ овецъ, но да придетъ пастырь в свою ограду и духовноу цевницею вѣструбитъ, да пастырьскаа соплъ отгонитъ звѣря мысленаго нападєніе. И съблюститєля живота нашего и хранители ангели призовите вси единоголасно, другъ другу вѣщающе: «Лѣпо есть намъ, братїе, всегда предъ очима нашими честную раку отца нашего Феодосїа имѣти и достойно поклонєніе всегда тому приносити, яко по истинѣ отцу и учителю не удобно есть пребывати, преподобному отцу нашему Феодосїю, кромѣ монастыря и церкви своєа, понеже той основаль ю есть и черноризца съвѣкупилъ». И съвѣтъ съворше, абїе же повелѣша устроити мѣсто на положєніе мощемъ святого, и раку камянную поставиша. Бѣ же приспѣ праздникъ, пречестное Успенїе святыа владычица Богородица, и прежде трїехъ днѣи праздника Божїа Матере повелѣ игумень въ пещеру ити, да мѣсто назнаменують, идъ же суть мощи святаго отца нашего Феодосїа. Его же благому изволенїю и азъ грѣшнѣйшій Несторъ¹, сподобленъ былъ и прѣвїе самовидецъ святыхъ его мощей, по повельнію игуменову, еже извѣстно вамъ, повѣмъ, не отъ инехъ слысахъ, но самъ начальникъ былъ тому. Пишедъ бо игумень и рече: «Грядивъ, чадо, въ пещеру къ преподобному отцу нашему Феодосїю». И придохомъ же въ пещеру, не съвѣдуцю никому же. Разъсмотривъше, кудъ роскоповатъ, кромѣ устїа, таже рече ко мнѣ игумень: «Да не повѣси никому же, развѣ поими его же волиши, да поможетъ ти, и развѣ того да не увѣсть ни единъ отъ братїи, дондеже святая мощи вынесемъ предъ пещеру». Азъ же пристроихъ въ 7 днѣи² рогалиа, имъ же копати. Бяше же день вторникъ. Въ вечеръ глубокоу поахъ съ

¹ Додано!

² Помилєно, замѣсть: «Семь днѣи», себто: того дня.

собою два мниха, чюдна мужа въ добродѣтелехъ, иному же не въдушу нико-
му же. И яко приидохомъ въ печеру, молитвы и моленія сътворише съ покло-
неніємъ, и псаломское пѣніе пѣвше, таже приахомъся дѣлу. Начахъ копати,
и труждьшеса много и вручихъ другому брату...

Як бачимо, доволі просте, неприкрашене, чисто інформативне літописне оповідання у викладі Патерика розплилося в шумній риторичі, викликах «ізукрашених словесах», улюблених оборотах агіографічних. З чисто літературного становища, з артистичного погляду вся ця підлива малоцінна, не свідчить про визначний артистичний смак, чи літературний талант автора. Але має ту вартість, що посвідчує в Печерській монастирі XV в. наявність риторичної манери: сі «ізукрашенія», наприклад, нагадують старшу похвалу Феодосієві, обговорену в т. 3 (с. 239—241) і зараховану там до другої половини XIII в.,— тільки вони ще більш напушисті, в стилі південнослов'янської, болгарсько-сербської агіографії XIV—XV вв.: її певних постійних агіографічних підходів — того, що заперечував у наших книжників академік Істрін. Навпаки, як бачимо, переробки Патерика XV в. виявляють в наших старих осередках і знання старих літературних пам'яток, інтерес до них, і плекання старої церковної риторичі — що впливає і в інших «західноруських» писаннях XV—XVI вв.

Другий колективний твір XV в.— Літопис Великого князівства Литовського, захоплював сили широкого кола письменників і книжників і був утвором далеко складнішим, ніж наш печерський легендарій. Він не має такого виключного консервативного характеру, як сей. Не старається стояти обома ногами на ґрунті старої літературної традиції, а сплітає цю традицію з пробами літературного оброблення історії нової політичної системи — т. зв. Князівства Литовського, що робилися перами не церковних книжників, а канцеляристів, політиків і дипломатів сеї нової держави. Сплітає досить механічно, тому пізніш уступає місце новим, більш суцільним і однотайним переробкам цього історичного матеріалу, зробленим у XVI віці, із становища аристократичної верстви в. кн. Литовського. Але нам сею своєю механічністю, сею позицією на роздоріжжі між старими і новими течіями, між кругами церковними і світськими, вона власне цінна й цікава як характеристика тодішнього літературного життя. На жаль, вона так само слабо вистудійована досі, незважаючи на свою історичну і літературну вартість¹.

¹ Тільки 1907 року, в XVII т. Полнаго Собрания Русскихъ Лѣтописей петерб. Археографічної комісії, вийшла збірка головніших текстів, що освітлюють стан цієї пам'ятки. Все, що писалось про літописи в. кн. Литовського перед тим, писалось на підставі кількох текстів, виданих раніш, не завжди акуратно (головний текст, Супрасльський рукопис, був навіть загублений, і се стримувало видання); тому сі праці вимагають певної ревізії. Поки чекалось виходу цього корпусу, все відкладалось на його вихід; чекалось довго, і се

Найстарша редакція цього літопису, чи літописної компіляції, походить з другої чверті XV в., з Смоленська. До архетипу найближче стоїть копія Супрасльська — в збірнику, списанім 1519 р. на замовлення князя Семена Одинцевича і потім подарованім Супрасльському монастиреві. Збірник починається сею літописною компіляцією, за нею йде Патерик і частина Вислицького статуту Казимира Великого. Судячи з того, що друга редакція, перероблена з цієї, збереглася в копії

стримувало дослідну роботу. Але з виходом корпусу вона не дуже оживилась. Спеціальна студія, в широких розмірах була задумана покійним Ф. П. Сушицьким; але смерть його перервала сю працю: під заголовком «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Частина I», Київ, 1921 (Збірник іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, вип. 2) вийшли два перші розділи й початок третього: огляд літератури, списків і редакцій і початок аналізу Супрасльського тексту, так що це майже не посунуло наперед дослідження сих літописів. Література вичислена в сій праці досить повно, і, хто цікавиться нею, може там знайти потрібні вказівки. Найбільш цінною річчю з давнішої літератури лишається студія покійного Смольки: *Najdawniejsze romniki dziejopisarswa gusko-litewskiego*, 1889. Не безінтересне коротеньке резюме О. Шахматова, дане ним у статті про літописи в Новом Енциклоп. словарь, т. 25, 1915,— що ніде ширше ним не розгорнене: «Западно-руское лѣтописаніе находилось подъ влиянемъ общерускаго митроп. свода, доведенного до 1446 г., и новгородскихъ л. Составившійся въ XV в. смоленскій сводъ положилъ въ свое основаніе Новгород. 4-ю или Новгород. 5-ю л. и использовал ее до 1309 г.; въ части 1310—1388 гг. онъ сходитствуетъ съ Симеон. и Никон., представляя, такимъ образомъ, выборку изъ общерускаго свода; слѣдующая часть, 1383—1418 гг., сходитствуетъ съ Соф. I Л. старшей редакціи; съ 1419 по 1427 г. извѣстія сходитствуютъ съ Никон. и, следовательно, извлечены изъ общерускаго свода; съ 1431 по 1445 г. помѣщены западно-руск. изв.; въ концѣ, 1444—1446 г. восходятъ къ обще-русскому своду; за 1446 г. читался текстъ «Лѣтописца великихъ князи Литовскихъ» — оригин. памятника, начинающагося съ исторіи сыновей Гедимина и доведеннаго до смерти Витовта. Указанный смоленскій сводъ сохранился въ Супр. сп. Лит. Л., а также въ неполныхъ: Никифоровскомъ (Ак. Н.) и Академическомъ. При позднѣйшей переработкѣ Смол. свода въ началѣ его помѣщенъ «Лѣтописецъ сел. кн. Лит.», засимъ приведены статьи 1395—1446, а в концѣ Л. отъ начала до 1394 г. Эта переработка смоленскаго свода въ нѣсколько сбитомъ видѣ и съ перестановкой извѣстныхъ частей лежить въ основаніи Уваров. сп. Лит. Л. Въ болѣе первоначальномъ видѣ первая часть смолен. свода положена въ основаніе позднѣйшей переработки, гдѣ тексту «Лѣтописца вел. кн. Лит.» предпосланъ рассказъ о первоначальныхъ судьбахъ Литвы до рожденія Витовта включительно; вторая часть смол. свода, содержащая Л. отъ начала до 1394 г. (см. выше) замѣнена при этомъ выборкой западно-рускихъ извѣстий 1505—1514 и 1331—1528 (въ нѣкоторыхъ спискахъ продолженной и дальше). Сюда относятся списки Румянц., Археол. Общ., Патріаршій и Красинскихъ».

Мені доводилось кілька разів ближче спинятися над питаннями про литовські літописи. Насамперед з приводу запису 1420—1428 р., в котрім я вказав джерело літописної похвали Витовту, і в зв'язку з тим дав перегляд питання («Похвала в. кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи — Записки львів., т. 8, 1895). Потім в IV і VI томах «Історії України»: друкуючи 2 вид. т. IV і том VI, я мав уже коректурні аркуші корпусу літописів і міг узяти під увагу всі його тексти; тому висловлені там гадки в основі відповідають моїм теперішнім поглядом на справу. Я вважаю тут потрібним тільки додати деякі уваги для в'яснення літературного життя того часу.

кінця XV в. (т. зв. Уваровський), а другу, дефектну копію Супрасльської компіляції маємо теж у списку кінця XV в. (список Никифоровський), очевидно, що оригінал супрасльського списку походив з XV в., а склався він, очевидно, наприкінці 1420-х років і пізніш — але не далі 1440.

Вступ його становить літописна компіляція від початків Руси до 1428 р., що походить, безпосередньо чи посередньо, головним чином з митрополитського московського літописного зводу, і написана, подібно ж, уживаною в нім церковною мовою. Кілька оригінальних, більш ніде не звісних записок з 1410—1426 рр. про об'їзди, ставлення владик й інші діла митрополита Фотія (деякі дуже детальні) ясно вказують на зв'язок цієї роботи з митрополитськими джерелами¹. Інший факт вказує, що ця компіляція, незвісно де складена (в ній місцевого коліру не видно), коло того ж часу, 1428 р., була зв'язана з іншим історичним матеріалом у Смоленську, в ближчій оточенні місцевого єпископа Герасима. Як записує писар про нього, він був «родом Москвитин, Титов син, а Болванов внук», був спочатку єпископом у Володимирі Волинським, і тоді, перебуваючи в Царгороді, замовив собі в монастирі Панмакаристі копію слів Ісаака Сірина (одного з популярних тоді містиків, як знаємо²). Пізніше, ставши владикою смоленським, він 1428 р. замовив собі з цієї копії нову копію, мабуть, для котрогось з смоленських монастирів (може, своєї резиденції). Писар не названий по імені (запис не зберігся в цілості)³, розповідаючи історію цієї книги, в закінченні згадавши про тодішнє правління великого князя Вітовта, пускається в похвалу йому, — і от парафразу цієї похвали (розширену різними додатками і з вступом «от писанія») ми знаходимо серед тих записок, котрими згадана компіляція 1428 р. була продовжена потім далі: оповіданням про з'їзд у Луцьку 1429 р., про смерть Вітовта і усобицю після його смерті. З нагоди цієї звістки про смерть Вітовта читаємо цю похвалу, і се ясно вказує на Смоленськ і його єпископську резиденцію як місце, де продовжено компіляцію 1428 р. сими записками 1429—1435 рр.

Те ж саме свідчать згадки про Смоленськ, не раз дуже детальні, що читаються в цих записках 1429—1435 рр. і в даль-

¹ Ф. Сушицький тому вважав автором цієї компіляції одного з поставників митрополита Фотія єпископа Андрія Коломенського, двічі згаданого в цих записках (с. 117—118); але писар міг бути близькою йому людиною, — або міг черпати з його записок.

² Див. вище.

³ Отже, немає ніякої підстави догадуватися, як Ф. Сушицький (с. 135), що складачем смоленської збірки був писар Тимофій. Тимофій писав в Царгороді, і немає ніякого сліду того, щоб він їздив з Герасимом, а ім'я автора запису 1428 р., на котрого думають при такій гіпотезі, нам не звісне.

шій серії, 1438—1446, котрими закінчується компіляція. Записки ці, мабуть, і робилися в Смоленську, у владичім оточенні; їхня мова церковна в своїй граматиці, але сильно розмішана елементами «посполитими»; політичне забарвлення — лояльне литовське, але без якої-небудь занадто підкресленої сторониності у відносинах до котрої-небудь партії. Літературна манера — доволі примітивна: особливо похвала Вітовту, в котрій сей анонімний автор силкується показати своє художество, виявляє бідність його риторичної школи і безпомічність його пера: повторення, відступи, безпомічне топтання на місці розбили і до решти зіпсували первісний начерк. Той був теж не мудрий, але все-таки більш зв'язний і послідовний у викладі, і з деякими ухилами в ритмовану мову: з однаковими закінченнями, алітераційними повтореннями тощо (нижче я означаю їх подекуди розбивкою й курсивом). От як виглядає ця похвала Вітовтові в закінченні копії Ісаака Сірина 1428 р.:

Тогда бо ему многа лѣтъ суци, держашу великое княженъ Литовское и Руськое и иная великая княженъ: спроста рещи — вся Руськая земля.

Тогда бяху крѣпко служаху ему велициі князи: великий князь московски, великий князь тѣвѣрски, велики князь рязаньски, великий Новгородъ, великий Псковъ, и спроста рещи — весь Руський языкъ — честь и дары подаваху ему.

И такоже служаху ему и восточные великии цари татарьскии.

Такоже и немецькии великии князи служаху ему со всѣми грады своими и съ землями —

тѣ же немецькии князи, по немецькому языку зовоми мистрове.

Еще же и инии велиции князи служатъ ему —

господарь Молдавской земли,

такоже и Басарабьской земли —

тѣ же велиции князи, господари Молдовьской земли, по власному языку зовоми воеводы.

Такоже и Чеськое корольство служаше ему.

Тѣ же велиции князи, всѣхъ земель тѣх и языковъ, еже писахом здѣсе въ книзѣ сей, великую честь и дары подаваху славному господарю,

великому князю Александру, зовому Витовту.

Такоже и велики дары и дани приношаху ему —

не токмо на всяко лѣто, но и по вся дни.

А отъ тѣхъ великихъ земель которому осподарю повелеваше к собѣ быти —

они без всякого ослушания прихожаху к нему *с своихъ земель*.

Есть пакъ хочеть пойти на которую землю —

на них самъ бываше, коли гнѣвень, или пакъ сильныхъ своихъ воеводъ гдѣ послати хочеть,—

И некоторыи земли, которымъ господаремъ веляше к собѣ быти,— ино *тѣхъ великихъ земель* господари безъ всякого ослушания приходятъ со всѣми своими на помощь и на его службу.

Естьли паки *тѣхъ великихъ земель* которому господарю нѣ за кую нужно немацно было прити,—

и онъ вся своя рати и силы посылаше к нему *на помощь и на службу*.

Тогда бо бяхе славный господарь велики князь Александръ, зовоми Витовтъ,

въ велицѣй чести и славъ пребываше.

Тако же и отечество его, Литовская земля, *въ велицѣй чести прѣдстояше,*

И ВСЯКИМ ОБИЛЬЕМЪ ИСПОЛНЯШЕСЯ,
такъ же народна бѣше много¹.

Літописна похвала (з Супрасльскаго і Уваровскаго списків):
Таину цареву таити добро есть —

А дела великого господаря² поведати добро ж есть.

Хочю вам поведати о великомъ князи Олександрѣ, зовемъ Витовтъ, литовскомъ и рускомъ, иныхъ многихъ земель господари.—

Но поне иже есть писано: братья, Бога бойтеся, а князя чтите, тако ж и я хочю вам поведати о славномъ томъ господари.

Но не мощно исповедати, ни писанию предати дела великого господаря.

Яко же бы мощно кому испытати высота небесная и глубина морская, тоже бы мощно исповедати сила и храбрость того славного господаря — сий князь велики Витовтъ.

Бѣше же ему дръжаще великое княжение Литовское и Руское, иныи многии земли:

спроста реку — вся Руская земля.

Не токмо же Руская, но еще господарь Угорьской земли,

зовемый цесарь римски,

у велицей любви живяше с ним.

Таково ми ся уверило: некогда сушу тому славному господарю —

бывшую ему у своємъ градъ, зовемый Луческъ велики,

и посла послы своя королю угорьскому,

зовемому цесарю римьскому,

и повель ему быти к собѣ.

Он же безъ всякаго ослушания въскоре приѣха к нему и (з) своєю королицею,

и честь велику и дары многы подаваше ему,

и оттоле в них утвердися велика любовь.

Како не почюдимся чти великого господаря —

еже которыи земли на востоце или на западе

приходяче поклоняются славному господарю,

иже есть царь над всею землею!—

И той пришедъ, поклонися славному царю,

великому князю Александрю,

зовему Витовту.

Еще ж и турецкий царь честь велику и дары многы подаваше славному господарю —

Благодарному же и христоробивому царю царгородскому — и тому с ним³ у велицей любви живущи.

Такожь и Ческое королевство велику честь держащу над славным господарем,

ище же и даньский⁴ король велику честь и дары многы подаваше славному господарю великому князю Витовту.

В та же лѣта брату его Ягаилу держащу стол Краковьскаго королевства —

по лядскому же языку тому зовему Владиславу —

и тому с нимъ во велици любви живущю,—

коли славный господарь Витовтъ на которую землю гнѣвень бываше

и которую землю хотяше казнити,—

королю же Владиславу всегда помощь дающю.

Еже же инии велиции цари восточныи служахуть ему.

¹ Чтенія общ. Нестора, IX, 1895, передр. в XVII т. Пол. Собр. Лѣт., с. 417.

² В ориг. скрізь скорочено: гсдаря, гдря.

³ Витовтом.

⁴ В ориг.: доньский.

Також великий князь московський во велицей любови живяше с нимъ.
Єже же иньи велици немецкыи служахуть ему со всеми города своими
и со землями —

ти же велици князи нмецкии и по нмецькому языку зовеми¹ мистрове.
Єще же господарь земли Молдавской и Босарабьския
по власкому языку зовеми² воеводы.

Також господарь тои земли Болгарской —
по болгарскому языку зовемя деспоты.

И еще жь иньи велици князи:

велики князь тферський,
и великий князь резанський,
велики князь одоєвський,
и велики Новгород,
и великий Псковь,

и спроста реку — иже не обретеса во всем помории ни градъ, ни место,
иже бы не приходили (вар.: прислухали) к славну господарю Витовту.

Ти же велици господари, цари, велици князи и велици земли, єже пи-
сахом zde (и) инии,

во велице любви живущи с нимъ,

а инии крипко служахуть ему, славному господарю,

и честь велику, и дары велики и дани многы приносяхуть ему, не токмо
по вся лѣта, но и по вся дни, і т. д.

Порівнюючи літописний текст зі записом 1428 р., бачимо, як автор (чи автори) пробує розширити і прикрасити коротке, але доволі зв'язле і змістовне оповідання запису додатковим фактичним матеріалом, і як невлад се він робить; розриває зв'язок гадок, помічаючи се, поправляється, старається зв'язати різними переходовими фразами, і приводить до повного хаосу всю ту купу фактів й імен, яка у нього тут згромадилася³. Все се, Кажу, дає доволі непохвальне свідощтво літературному хистові складача цієї компіляції, що носить в Супрасльськiм збірнику заголовок: «Избрание лѣтописания изложено въкратце».

Тоді ж, мабуть, не пізніш 1440-х років з нею зв'язано дру-
гу компіляцію, іншого характеру, затитуловану: «Лѣтописецъ
великихъ книзей Литовськихъ». Її основу становить невеличка
повість (коло 9 тисяч знаків — приблизно чверть звичайного
друкованого аркуша) — історія розсварення Вітовта з Ягай-
лом, написана із становища Вітовта, людиною, очевидно, дуже
добре ознайомленою з подіями, і з тим освітленням і толку-
ванням, яке надавалось їм у Вітовтових колах. Із цього боку

¹ Зовемому.

² Зоведем.

³ До реєстру підвладних Вітовтові земель він уткнув насамперед, зовсім не до речі, цісаря римського, — вийшов непотрібний відступ про Луцький з'їзд. До того додав він ряд *дружних*, але не підвладних володарів (турецький, грецький, чеський, данський) — і сюди ж попав зверхник Вітовта Ягайло! Фразу про поміч, котру посилали Вітовтові служебники на його поклик, перенесено з дальшого сюди, приложено до Ягайла — і тим ослаблено її силу. Московський цар відірвався від решти північних служебників, і з характеристикою «великої любові» ще раз розбив ряд служебників — цим разом західних, і т. д. Пор. мою статтю: Похвала, с. 10.

вона близько нагадує меморіал, написаний із становища Вітовта для хрестоносних лицарів коло 1390 р.¹; але літописна повість не йде в подіях так далеко: описує тільки перший розрив Вітовта з Ягайлом, і закінчується першою утечею Вітовта до німців у 1382 р. Далі ж оповідання ясно походить з іншої руки. Се видко і в мові (повість до 1382 р. виложена мовою цілком свobodною від церковнослов'янських елементів, подальше оповідання писане під церковнослов'янську) — і так само в змісті: автор подальшого оповідання так мало обізнаний з високою політикою, що Ядвигу зве донькою Казимира Великого, тим часом як повість до 1382 р. написана з дуже тонким знанням політичних відносин.

З сим сходиться й те, що ми маємо латинський переклад повісті до 1382 р., під заголовком «*Origo regis Jagyelo et Vytholdi ducum Lithuanie*», споряджений ще в XV в. для краківського двору; ним користувався для своєї історії Длугош, і він втягнений до офіційної збірки дипломатичних актів польського канцлерства, під актами 1500 р. Се теж свідчить про окремішність цього твору і його офіціозність. На підставі всього цього можна із значною певністю говорити про повість до 1382 р. як окремий твір офіційного походження, споряджений у р. 1382—1384, мабуть, до примирення Вітовта з Ягайлом у 1384 році. Де зложено його, незвісно, але рукою — се треба сказати — надзвичайно талановитою! Наша стара література не багато має таких глибоко продуманих і зручно постилізованих творів. У формі нібито цілком не вимушеній, щирій і простій, без будь-яких прикрас і афектацій, але надзвичайно влучно, живо, прозоро, одного слова не пускаючи дурно, оповідає автор стару приязнь Ольгердового і Кейстутового дому, щирість Вітовта і злобну підступність Ягайла, що зрадив своїм найближчим своякам і союзникам, зловив і до смерті привів старого литовського героя Кейстута, а Вітовта кінець кінцем змусив, рятуючи своєї голови, втікати до одвічних ворогів німців та з їхньою поміччю доходити своєї батьківщини. Як взірець стилю і мови я наведу оцеї уривок (на підставі Супрасл., справляючи і доповнюючи з інших):

Сыновъ же было у великого князя Олгирда 12, а в князя великого Кейстутія сыновъ 6 было. А межи всех сынов любили — князь Олгирдь князя великого Ягайла, а князь велики Кейстути полюбилъ князя великого Витовта. И нарекли при своих животах их, што имъ быти на их мѣстех, на великих княженех. Они пакъ — князь велики Ягайло и князь велики Витовтъ — такъ же во великой дружбѣ были при отцех своих. Потомъ пакъ князь велики Олгирдь умре, и князь Кестути не остави брата своего великого князя Олгирда: какъ до его живота в однотъстве с нимъ были, почнетъ держати княземъ великим во Вилни сына его князя великого Ягайла, и починетъ приезъдити ко старым думамъ, какъ ко брату приъзчиваль ко старейшему.

¹ Він виданий в «*Scriptores rerum prussicarum*», т. II.

Некто пакъ был у великого князя Олгирда паробокъ, невольный холопъ, звали его Воидиломъ. Первое был пекаромъ, потомъ вставили его постелю слати и воду давати собъ пити. И потомъ пакъ полюбили ся быть ему: даль был ему Лиду держати, повель был его в добрыхъ. Потомъ по животе великого князя Олигирда двъ ли лѣте минуло, князь велики Ягаило поведеть его велми во высокыхъ и дасть за него сестру свою родную княжню Марию, што потомъ была за княземъ Давыдомъ. Князю великому Кестутию велми нелюбость учинили и жалость, што братанну его, а свою сестру за холопа даль. И былъ тотъ Воидило у великой моци у великого князя Ягаила, почаль со немци себе соймы чинити и записыватися грамотами противу великого князя Кестутия. Некто пакъ был остроудски кунторъ¹, звали его Гунстыномъ; тотъ былъ кмотръ² великому князю Кестутию: крестиль княгиню Янушевую, дщерь его. Тотъ поведаль князю великому Кестутию: «Ты того не выдаешь, какъ князь Ягаило посылаеть к намъ часто Воидила, и уже записался с нами, какъ тебе избавити своихъ мездъ³, а ему бы ся достало и съ сестрою (великого князя Ягаила) твои места». Князь велики Кестутей въда, што князь велики Витовтъ гораздо живеть со княземъ великимъ Ягаиломъ, и почнетъ жаловатися сыну своему великому князю Витовту: «Ты с нимъ гораздо живешь, а он уже записался на нас со немци». Князь велики Витовтъ рече отцу своему: «Не веруй тому, ачь того нѣтъ, занъже со мною гораздо живеть, ачей бы мнѣ явить!»

Потомъ пакъ учинилося великое знамение: князь велики Ягаило дал был Полтескъ брату своему Скиргайлу, и они его не приняли. И князь великий Ягаило послать рать свою всю литовскую и рускую со братомъ своимъ княземъ Скиргайлемъ ик Полоцьку, и оттуды мистръ лифляньскы прииде ратью к Полоцьку, и оступяеть город. И князь велики Кестути опять начнетъ жаловатися сыну своему великому князю Витовту, проплакивая на князя Ягаила: «За Воидила сестру дал, мою братанну, а из немецъ ми явлено, что немцы записали на нас, а се пакъ третее: с кимъ мы воюемъ? с немци? и они с ними Полоцька добывають! уже то проявилося, што они на нас полно стали с немци...

Друга аналогічна повість — подібної манери, але коротша, пізніша і далеко не з таким знанням написана — з нагоди польської окупації Поділля по смерті Вітовта, 1430 р., з далекої перспективи часу і з очевидними недоладностями — оповідає, як литовські князі заволоділи Поділлям в XIV в., і цією історією доводить їхнє право, а польську неправду.

Де з'явилась ся повість, в якихъ колах — на се нема виразнихъ вказівок. Всі інтереси її скуплені на півдні, і з найбільшою правдоподібністю її можна би вважати тутешнімъ утворомъ — тихъ кїл, що особливо були заінтересовані боротьбою Свидригайла з Польщею за Вітовтову спадщину: скажім, волинськихъ або кїївськихъ. При бідності якихъ-небудь звістокъ з того часу про українські справи, ся повість притягала до себе величезну увагу в нашій історіографії, особливо її початок⁴, — що може вважатися класичнимъ текстомъ:

Коли господаръ былъ на Литовской земли князь велики Олгирдъ, и шед в поле с литовскимъ воискомъ, побилъ татаровъ на Синьй воде, трехъ братовъ: князя Хачебея а Кутлубугу, а Дмитрея. А тыи три браты, татарскыя князи отчичи и дедичи Подолской земли (были); а от нихъ завѣдали атамани, а боискаки, приездяюче от тыхъ атамановъ, имывали ис Подольской земли дань.

¹ Комтур, комендант.

² Кум.

³ Себто: позбавити твоїхъ міст.

⁴ З історичного становища він освітлений в IV т. «Історії України», с. 83 і далі.

А братъ великого князя Олгирдовъ держаль Новгородокъ Литовскый, князь Корьятъ; а в него были четыри сыны: князь Юрьи, а князь Олександро, князь Костентинъ, князь Федоръ. Ино тыи княжата Кориятовичи три браты, со князя великого Олгирдовымъ презволениемъ и с помощию Литовския земли пошли в Подольскую землю. И тогда в Подольской земли не было ни одинъ город ни древомъ рубленый, ани каменемъ будованый. И тогда тые княжата Кориятовичи пришед в Подольскую землю и вошли во приязнь со атаманы, почали боронити Подольскую землю от татаръ и боскакомъ выхода не почали давати. И напервое нашли собѣ твержю на рецѣ на Смотричи, тут пак себе нарядили город Смотрич. А у другомъ месте были черници¹ в горе, и в томъ мѣсте наредили город Бакоту. И, ловячи в ловех, пригодило (съ) имъ так: угонили много оленей в тот островъ, кдѣ нынѣ Каменецкое место лежить, и, посекии лѣсъ, город умуровали Каменецъ. А ис того вси Подольскии города умуровали и всю землю Подольскую осели...

Далі наступує історія Костянтина Коріятовича, що належить уважати відгомонам якогось політичного памфлету на Ягайлову унію з Польщею, тільки, на жаль, переказаного в занадто короткій формі. Польський король «Казимир Локоткович», довідавшись про Коріятовичів, які то мужні князі, надумав із своїми панамі згодити старшого з них Костянтина собі за зятя. Бо синів у нього не було, тільки одна донька. Він прислав йому «глейтовні (охоронні) листи з великою твердістю» і просив приїхати. Костянтин їздив, але розглянувшись в ситуації, не захотів міняти свого маленького, з усіх боків загородженого князівства на польську корону. Не схотів задля цього ламати своєї віри, відмовився від королівни, повернувся на Поділля і тут помер «на своїм господарстві». Вище я згадав, що сей «Літописець» Ягайлову жінку Ядвігу через непорозуміння так само вважає донькою Казимира, єдиною спадкоємницею польської корони, але розповідає історію цього одруження дуже стримано і лояльно («короля Казимира в живих не стало, синів у нього не було, тільки одна дочка на ймення Ядвіга, і почали ляхи з Кракова присилати до в. кн. Ягайла, щоб він прийняв хрещення старого Риму і взяв їхню королівну, іменем Ядвігу, собі за жінку та став у них королем; і в. кн. Ягайло змовився з матір'ю, в. кн. Уліяною і з братією, і з усіма князями та боярами Литовської землі і, поїхавши в Лядську землю до Кракова, там охрестився сам і його браття і князі та бояре Литовської землі; взяв за себе королівну Ядвігу і коронований був короною того королівства, і з того почали хрестити Литву в латинську віру; прислав арцибіскупа [помилка — віленський біскуп мав титул тільки єпископа], і тоді почали ставити костели по всій литовській землі»). Наш же памфлет представляє, що така сама пропозиція ще раніш, за життя Казимира, робилася Коріятовичеві, тільки він не пішов на се: не захотів платити за польську корону так, як заплатив Ягайло, — зломив батьківську віру і віддав литовські й руські землі під польську кормигу.

¹ В Супр. і Ув. помилкою: черници.

Далі оповідається, як Вітовт відібрав Поділля від Коріятовичів, а від нього випросив собі Західне Поділля Ягайло, від себе дав пану Спиткові, а по смерті Спитка Вітовт викупив собі ті городи назад, — але по його смерті поляки безправно їх захопили: «Каменець засіли», підступом і насильством, «і все те забрали, що тепер держать Подільської землі». Повість, таким чином, написана з сильною тенденцією проти поляків і Ягайла, мабуть, під свіжим враженням польської окупації Поділля — тому й нема тут мови про подальшу боротьбу за Поділля.

Сі дві повісті — про втечу Вітовта до німців у 1382 р. і про захоплення Поділля поляками в 1430 р. в Супрасльському рукописі зв'язані посереднім звітним повідомленням, держаним так само без років, в тоні прагматичного оповідання, так само, як обидві повісті. Стиль інакший — як я то завважив вище: мова з тенденцією до церковнослов'янської і манера більш зближена до старої літописної; але автор, з другого боку, йде за прагматичною (не літописною) формою повісті 1382 р.

Чи тільки за цією повістю? чи продовжував тільки її, і до цього продовження пізніше було додано оповідання про Поділля, не зв'язане ні з ним, ні з повістю 1382 р. безпосередньо?

У Супрасльському рукописі се продовження доведене до 1397 р. (смерть Скиргайла). В другій редакції, Уваров. й ін., додано записки 1398—1418 рр., але вони явно пізнішого походження, і вже сама форма їхня — з роками — виразно відбиває від продовження 1382—1396 рр. Очевидно, повість 1382 р. була продовжена тільки до 1397 р.

Але цей продовжувач мав перед собою повість про Поділля: історія сватань з К а з и м и р о в о ю донькою Ягайла і Коріятовича, на мій погляд, на се виразно вказує. Продовжувач, не знаючи докладно історії Ягайлового одруження, пішов тут за повістю про Поділля і представив Ядвигу донькою-одиначкою Казимира Великого.

Значить — він писав після смерті Вітовта, може, навіть доволі скоро — одночасно з тим, як до першої компіляції (що кінчилася 1428 р.) додавалася історія останніх діл Вітовта та його смерті (з похвалою йому) і подій 1431—1435 рр. (перемога Жигімонта Кейстutowича над Свидригайлом). Можливо навіть, що обидва продовження, 1382—1397 і 1428—1535, були ділом однієї руки, і продовжувач повісті 1382 р. не довів свого оповідання до смерті Вітовта в «Літописці» саме тому, що він вирішив оповісти сі роки, або знайшов готовий матеріал з роками в якомусь літописі для сих років — і вирішив ним виповнити сю прогалину в «Ізбранію літописання». Було б цікаво перевести чисто філологічне порівняння сих частей в обох частинах Супрасльського рукопису — «Ізбранія» і «Літописця», щоб переконатися, чи се один автор чи два: чи

похвала Вітовту й інші статті «Ізбранія» належать «літописцеві», чи ні.

Для нас це особливо цікаво тому, що продовжувач повісті 1382 р. був киянин, хоча писав, мабуть, у Смоленську. Се видно з його оповідання про Скиргайла — одного з найбільш інтересних епізодів цієї хроніки 1382—1396 рр., що давно звернув на себе увагу істориків як голос київського свідка:

Князю Володиміру Олгирдовичю тогда сушу в Києвъ, и не восхотъ покоры учинити и чоломъ ударити великому князю Витовту — то же весны (1394) князь великий Витовт поиде и взя град Житомир и Вручий и приѣха к нему князь Володимир. Того же лѣта на осень князь великий Витовтъ выведе его ис Киева и дасть ему Копыль, а на Киевъ посади князя Скиргайла. Самъ же князь великий Витовтъ поиде на Подольскую землю, а князю Скиргайлу повеле ити ис Киева ко Черькасомъ и ко Звенигороду. Князь же Скиргайло Божиєю помощью и великого князя Витовта повелениемъ взя Черкасы и Звенигород и возвратися паки ко Киеву. Ту же паки княжащю ему в Киевъ, быс(тъ) же некто Фома чернець *изоуфовъ*¹, держа намѣстничество от митрополита у святоѣ Софьи на митрополициемъ дворѣ. Восхотевшю же князю Скиргайлу схати за Днепро в ловы, той же прежереченый Фома нача звати его на пирь на митрополичи дворѣ. Князю же Скиргайлу сушю у него на пиру — азъ же того не свѣмъ, занеж *бѣх тогды млад*, — но неции глаголють, иже бы тот Фома даль князю Скиргайлу зелье отравное пити. И с того пиру князь Скиргайло поѣхаль за Днепръ к Милославичомъ и тамо розболеся — канонъ канона Крещения у че(твер)к, и на Крщение в суботу уехал у град Киевъ боленъ. Болѣвъ 7 дни и преставися у серед(у)². И понесоша его на главахъ священници, поюще пѣсни отходные съ свещами из града Киева ко святей Богородици Печерской. И положень быс(тъ) чудный князь Скиргайло добрый, наречены во светомъ крещении Иоан, подле гроба святого Федосия Печерьскаго. Князь же велики Витовтъ услышав, ижъ князь Скиргайло преставися, и посла князя Ивана Ольгимонтович(а) ко Киеву и да ему держати Киевъ.

«Мы же на пре(д)реченое возвратимся», — зауважує по сім автор, помітивши, що молодечі спомини — враження смерті і похорону Скиргайла, котрі він бачив, будиши «тогда млад», задалеко відігнали його від Вітовтової історії. Оповідає похід Вітовта на смоленського князя, потім приїзд до Смоленська на поклін його зятя, великого князя московського Василя, перед тим оповідає дуже докладно ще один смоленський епізод з тих літ, і тим всім доволі ясно маніфестує, що записки сі писалися в Смоленську. Що писав їх не якийсь дипломат чи канцелярист, а церковний книжник, церковна людина, видно з тих церковних цитат, котрими він щедро пересипає оповідання. А по нім наступає (по тім приїзді Василя московського до Смоленська) згадана повість про Поділля, котрою і закінчується вся компіляція в найстаршій з нині відомих редакцій — Супрасльському рукописі і кількох до нього подібних (списки Никифорова і Академічний).

Отже, бачимо твір доволі складний і різнорідний з походження: тут і московські митрополічі джерела — притягнені,

¹ Сі слова читаються однаково: из уфовъ, або изуовъ; чи се прізвище намісника, чи походження из «Оуеовъ», зістається неясним.

² Себто 10 січня 1397 р. Про се місце (дефектне в різних копіях), і рік смерті Скиргайла див. в IV т. «Історії України», с. 474.

може, не без впливу «московитина» єпископа Герасима, і твори офіційного походження — великокняжої канцелярії чи двору, і спомини якогось київського церковника, і записки смоленські; ідеї литовської державності зміщуються з традиціями єдиної «руської церкви», за котру чіпляються ідеї єдності династичної, політичної, культурної. Конгломерат доволі механічно зложений. Покійний Смолька думав, що він залишився недоробленим через смерть Герасима, котрий здався йому інспіратором цілого діла, а підвищення Смоленська до значення митрополичої кафедри — початком цього літературного руху, що виявився в спорудженні цієї компіляції. Мовляв, Герасим спровадив з великокняжого архіву офіційну записку про Кейстута і Ягайла, хтось з митрополичого оточення продовжив її, а року 1436 описав боротьбу Свидригайла і Жигімонта Кейстutowича; але зі смертю Герасима (1435) той історіографічний рух упав, а подальші зміни політичної ситуації (упадок Кейстutowої династії) не сприяли династичній ідеї, покладеній в основу сего Смоленського літопису — прив'язанню до Кейстutowого роду. «У збірнім кодексі, що був архетипом двох відомих нам рукописів, зістався лише нагромаджений матеріал як свідoctво наміреного, а не сповненого завдання», — міркував покойний дослідник.

Тепер, коли ми знаємо із записок 1420—1428 рр., на книзі Ісаака Сіріянина про подорожі Герасима до Царгороду ще 1420 р., про його книголюбство, про його московське походження, про кількарічний побут на Волині володимирським єпископом, та зложимо се з пізнішими відомостями про Герасима — про його другу подорож до Царгороду в 1432—1433 рр., близькість до Свидригайла, зносини з папською курією в 1434—1435 рр., — очевидно, під натиском того ж Свидригайла, в його політичних інтересах, та ще звернемо увагу на деякі подробиці компіляції, — наприклад, записки про царгородські події 1353 р., незвісні в інших джерелах, — все се робить дуже правдоподібним, що діяльність цього рухливого москвитина і його широкі зв'язки сильно оживили літературне життя в Смоленську, і се оживлення виявилось в тій історичній збірці, котру ми оце розглянули. Митрополією, розуміється, Смоленськ не став. Герасим, ставши митрополитом, перебрав віленську кафедру, і вона, очевидно, стала його головним осідком. Але книжні й літературні інтереси, оживлені в 1420—1440-х рр., жили далі, підтримувані пізнішими владиками-книголюбцями, такими, як Йосип Болгаринович та Йосип Солтан. Компіляція, зложена в 1430-х рр., перероблялася далі. Уваровський список, писаний наприкінці XV в., мабуть, для князів Слуцьких, котрим він потім належав, дає одну таку переробку, зроблену, мабуть, в Смоленську ж, — судя-

чи з того, що текст літопису, включений до нової смоленської збірки, зложеної за Йосипа Болгариновича, дуже близький до редакції, представленої Уваровським списком¹. Збірка Болгариновича дає другу таку переробку. Ся збірка 1490-х рр. містить насамперед історичну компіляцію, доведена до 1469 р., новгородського походження, далі збірку статей церковно-канонічного і генеалогічного змісту, теж аналогічну з подібними новгородськими збірками, і до цього — після запису переписувача, якогось Авраамка, що списав сі збірки «повельніємъ епископа смоленського Іосифа», наступує «Літописецъ великого князівства Литовського» в тексті, подібним до Уваровського. Потім, у XVI в. до нього дороблено вступ, який мав пояснити стару історію Литви і литовських династій до часів Ольгерда і Кейстута, але походження сього нового твору досі ніскільки не просліджено, і ми його сюди не будемо втягати. Нам було цікаво тим часом прослідити на смоленській компіляції 1430-х років відбиття літературного і культурного життя XV в., білоруського й українського, та підчеркнути сей факт, яскраво нею посвідчений, як ієрархічна єдність підтримувала ще в сім часі єдність літературну і культурну всіх єпархій старої київської митрополії. Се дозволяє нам вживати далі матеріал з різних церковних осередків України і Білорусі, щоб вислідити стан літературної традиції, літературної школи й книжної верстви XV і 1-ої пол. XVI в. (до реформаційних впливів).

Літописна компіляція, чи краще сказати — вибірка, зроблена в Смоленську, чи не одночасно з тою, що лягла основою старшого Литовського літопису, лежить також в основі іншої менше важливої історично, але дуже цікавої для нас літописної збірки — так званого «Короткого київського літопису», що становить другу частину так званого «Супрасльського рукопису»². Так назвав сю літописну збірку М. Карамзін, і під цією назвою вона зосталась і досі: хоч її київське походження дуже сумнівне, і тому ся назва часом береться в лапки, але за браком іншої короткої влучної назви, вона й досі вживається в літературі.

¹ Див. спостереження Ф. Сушицького, с. 66.

² «Супрасльская рукопись, содержащая новгородскую и киевскую сокращенныя лѣтописи», М., 1836. Дуже гарне видання, зроблене заходом кн. М. Оболенського, з рукопису, що зберігався тоді в Архіві Мин. ин. дел. Новіші студії про сю збірку — спеціально про її другу («київську») частину, що головню надає їй інтерес: Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская Лѣтопись», Киевская Старина, 1893, IX, с. 364—374; Арнаутов В. «Киевская» лѣтопись Супрасльського сборника (Къ вопросу о смоленскомъ лѣтописании), Извѣстія Отд. рус. яз., 1909, III.

Се кінцева частина історичного збірника, що походить із Супрасльського монастиря. Першу, більшу частину його становить витяг з літописної копії новгородського походження, майже цілком тотожний з так званим літописом Авраамка — тільки в Супрасльському рукописі він уривається посеред оповідання про Тохтамиша, 1381 року. До нього приписано, тою ж, мабуть, рукою, першої половини XVI в., другу вибірку, також з копії новгородського походження, з особливим оглядом на Смоленськ і смоленські події. Ці інтереси до Смоленська помітні в ній ще в першій чверті XV в.¹ Вибірки з якогось подібного новгородського джерела сягають потім і далі, до другої половини XV в. — але що в них уже не помітно того спеціального добору відомостей про Смоленськ, то приходиться думати, що записи про події середніх десятиліть XV в. в Супрасльському рукописі наверстувались окремо і пізніше.

Потім, від 1480-х рр. і до 1500, котрим кінчився літопис, маємо ті записи, що надають йому історичну і літературну вартість: вони явно походять з якогось українського, або з Україною пов'язаного джерела. Оце той «Короткий київський літопис». Два записи — один про смерть новгородського архієпископа (1461), по ньому другий — про здобуття Царгороду турками (1453), порушуючи хронологічний порядок, становлять його виразну межу. По сім — записи про руйну Києва в 1482 р. й скарання на смерть Михайла Олельковича 1481 р. відкривають ряд подій, особливо інтересних для українця: киянина, волинця, поліщука. Серед них стрічаємо знову записки зі смоленським забарвленням, або такі, що могли походити від митрополичого клірошанина, де він би не перебував — в Києві, Смоленську чи Вільні. Але інші мають таке яскраве місце, волинське, спеціально з двором князя Острозького зв'язане забарвлення, — що приходиться думати: або що ці записи походять від людини, яка випадком сполучала інтереси до подій волинських, смоленських і митрополичого кліросу, або що якийсь клірошанин, зв'язаний ближче із Смоленськом, використав записки, що походили з двору князів Острозьких. Закінчується цей літопис власне записами під роками 1497—1500: про смерть митрополита Макарія, що спіткала його в дорозі в с. Скриголові на річці Биччі, неподалік її вустя до Прип'яті, про призначення на його місце вла-

¹ В. Арнаутов, порівнюючи записи Супрасльського рукопису з Литовським літописом середньої редакції (сп. Рачин. і Євр.), помічає, що в них видно користування зі спільного джерела, кінчаючи 1428 роком; він думає, що се був смоленський витяг з IV Новгородського літопису, а з нього зроблений був витяг Супрасльського рукопису. Але смоленські події тут кінчаються власне 1405 роком, і пізніше Смоленськ виступає тільки спорадично і випадково, — се справедливо зауважив М. Тиховський.

дики смоленського Йосипа Болгариновича і, нарешті, про посвячення Йосипа на митрополита. На сій підставі висловлювався здогад, що на смоленськiм дворi сього звiсного вже нам книголюбця — котрому завдячуємо так званий Лiтопис Авраамка (вище), зложено було й сей лiтопис, за помiчку волинських записок. Се й можливо. Але так само можна б думати i про Слуцький монастир, де, певно, не переставали й потiм слiдити за блискучою кар'єрою свого булого iгумена, Йосипа Болгариновича, а з другого боку, iнтересувалися й долею своїх князiв Омельковичiв та їхньою київською отчиною, й волинськими подiями¹. Але в кожнiм разi се треба признати, що голос волинця вiдчувається в деяких записах 1490-х рр. дуже сильно, так що се дуже правдоподiбно, що в лiтописi використано деякi волинськi записи².

Пiсля запису про поставлення митрополита Йосипа (1500 р.) наступають знову кiлька окремих записок, iз старших рокiв, XV в., i по них — здобуття Смоленська Москово 1515 р. Все се описане тою ж рукою, що лiтопис,— значить, переписано її не ранiш цього року. Потiм iнтересна примiтка, для палiтурника, зроблена iншою рукою: при оправi до сих 4 зошитiв додати в кiнцi ще 6 зошитiв «порожнiх неписаних», «про запас на лiтописець». Але замисть того хтось iнший, зачеркнувши вказiвку, вписав на останнiх сторiнках повiсть про перемогу князя Острозького пiд Оршею в 1515 р. i похвальне слово йому з цього приводу. Чи сталося се вже в Супрасльськiм монастирi? Кiнцевий запис рукопису, зроблений пiзнiшою рукою, про вiдвiдини Супрасльського монастиря королевичем Жигiмонтом-Августом у 1543 р., виразно вказує, що тодi рукопис переховувався в сiм монастирi; але чи попереднi записки, чи, може, i весь взагалi рукопис був переписаний тут,— на се нема нiяких твердих вказiвок нi за нi проти.

Той факт, що перша частина Супрасльського рукопису майже тотожна з лiтописом Авраамка, переписаним у Смоленську з наказу Болгариновича в 1495 р., тiльки не дописана до кiнця i уривається на пiвсловi, на мiй погляд, до певної мiри промовляє проти здогаду, що Супрасльський рукопис був зложений теж у Смоленську — тут навряд чи користувалися б таким фрагментом компiляцiї, що при єпископськiй кафедрi iснувала в повнiй формi.

² Особливо яскраво, наприклад, се виступає в оцiм записi: В лѣто 7000, индикт 10, мѣсяца юня 7 дня (7.VI.1492), в четверток 7 недѣли посла Великоднѣя, въ второй час дня преставися Казимерь, король пол(ь)ский Ягкоиловичь, и великий князь литовский и руский, справедливый, добрый, при митрополите киевскомъ Ионе Глезне, при епископѣ владимерьскомъ и берестейскомъ Васьяне. Съ бо епископѣ Васианъ обнови церковь Пречистое у Володимири, великую, мурованую муром, иконами и ризами, и съсуды, паче книгами и с(вя)т(ос)тию, въ лѣто 7002 (1494), в индикт 13, на Введеніе Пречистое день, съ епископомъ луцкимъ Ионою и съ епископомъ холмскимъ Семеономъ». Запис явно волинський.

По сих передвступних поясненнях я спинюсь на найбільш інтересних записках сеї компіляції. Під роком 1496 читаємо таку серію:

В лѣто 7004 приходиша в Волинскую землю сынове перекопского царя Мен-кгирея съ всею ордою Перекопскую и много зла сотвориша Волинської земли: и церковь, и монастырь святого Николы в Жидычине съжгоша, и полону безчислено вѣзша, а ины посекоша. И обогнаша князя Семена Юрьевича и пана Василя Хрептовича, намѣстника володимерскаго, и князя Костянтина Острозкаго, и всѣх волынцов въ градъ Ровном. И начаша татарове не въ мнозѣхъ приѣзжати к граду, наши же не видѣвши, яко множество их, и рекоша к собѣ: «Сътворим что мужско!» И выехаша противу их пред мѣсто, и биша(с)я крѣпко с ними, и убиша от них нѣколико. И выступиша множество татаръ, в видѣвъ князь Семень, яко невѣзможно стати противу им, и възврати-ся въ град. И половци(!), окупа взявше, и со всѣм пленом възвратишася въсвоися.

Тои ж осени прииде ис Царгорода от патріарха Нифонта посол — келейник его старецъ Исафъ, и митрополита киевскаго Макарія послы с ним: Деонисей старецъ а Герман діакон. И принесоша листы благословены под великими печатями оловяными великому князю а великой княгини, и митрополиту, і епископом, и князем, и бояром, и всѣм православным христіяном. Токмо прирече патріарш послал епископом: «Да не поставите потомъ митрополита, аще преже от нас благословеніе берет,— кроме великоє нужда»¹. Они же рекоша: «Мы не отщемеся древнихъ обычаевъ съборными церкве цариградкїа и благословенїа отца нашего патріарха, но за нужною сътворихом се, яко же и преж нас сътвориша братїа наша епископи при великом князи Витовте: поставиша митрополитом Григория Цемивлака, яко же и (в) правилех святыхъ апостол и святыхъ отецъ писано (єсть): два или три епископа безо всякого прекословіа епископа да поставят. Посол же рече: «Добре сътвористе, яко нужда ради и закону измѣненіе бываєтъ».

Тои ж осени великий князь Александръ и коро(ль) пол(ь)скый Ольбрахтъ, брат великого князя, снималис(я) в Парьцеве; никто же не вѣсть, чего ради снимашася. Слышахом бо сами нѣ от которыхъ вельмож их², яко и панове их рада о сем не вѣдали. Бысть же сїи снемъ у пост(т) пред Рож(де)ством Христовым, на память преподобнаго отца нашено Алимпїа столпника, въ 26 ноеврѣя мѣсяца.

А въ 28 того мѣсяца на память преподобнаго мученика Стефана Новаго исповедника прииде у землю Волинскую брата его жь сынъ (безбожнаго перекопскаго царя Меньдли-кгирѣя)³ Спончакъ солтанъ съ множествомъ вой — окаяних агарянь, и плениша усю Волинскую землю мало не до конца, и Лядской земли немало. И множество безчислено христіан плѣниша, а иныхъ различными смертми умориша, и возвратишася восвоися — Богу попустившю грѣх ради наших, и вся съвершиша на нас черес уста Давида пророка, въ псалмѣ 78: «Боже, придоша языци въ достояніе твоє», и прочая — въ конецъ. Не Богу нас оставляющю, но нам Его не взыскающим, сего ради вся прииде на ны сіа. Нѣкогда бо приступиша іудеи къ Богу нашему Іс(сусу) Христу, глаголюще, яко Питать кровь исъ жертвами их смеси. И рече им Іс(сус): «Столпъ силуамскїй паде и 18 муж поби; мните ли, яко си(х) всѣхъ грѣшнѣйших? но аще не покаєтес(я), вси такожде погибнете!» Вси бо

¹ Крім крайньої потреби.

² Інтересна вказівка про досить високе соціальне становище автора.

³ Сі слова в дужках — явно додані компілятором (на се вказує й форма імені Менглі-герая в порівнянні з попереднім «Мен-кгиреем»). Очевидно, у волинськїм архетипі се оповідання безпосередньо притикало до історії ровенського погрому (вище); записи про царгородське посольство і парчівський з'їзд вставлено потім і розірвано стилістичний зв'язок волинських записок: стала неясна фраза «брата его жь сынъ» і відчулася потреба пояснення.

уклонихомся от Бога укупе и неключими быхом! нъс(ть) творяй благостыня, нъсть до единого! (Далі — молитва, що закінчується словами: Воскресни, Господи, помози нам, и разгони языки агаряньскія, хотящая бранем, и изба-ви нас имени твоего ради — исповѣмы ся тобѣ в род и род и возвѣстихом (читай: возвѣстим) хвалу твою!)

В лѣто 7005 мѣсяца марта в 20 день приходиша татарове и с турки у Во-лыньскую землю и воеваша около Кремянца и съ четыреста душъ плѣна взем-ше, возвратишася в своя. И обрася князь Михайло Острозскій¹ и с своими людьми и угна их за Полоным, и изби их всѣх, и плѣн весь возврати, и возвра-тися с похвалою въ о(те)чество свое, о благодарствѣнная пѣсни Богу вос-пѣвая, яко рукою Его спасе плѣненныя и изби чада агаряньскія.

Того ж лѣта придоша татарове перекопскіи и поплѣниша множество плѣна уво-Олѣвской волости и в Мозырской, и вгониша их князь Михайло а князь Костянтин Острозскій съ дворяны князя великого на другой недели у суботу по Велице дни у земли Брясловской на Сороце-реце, на Кошиллов-скихъ селищахъ, а другихъ верх Умы-реки у могилы Петуховы, избиша их всѣхъ до конца, а плѣнъ весь отплѣниша. Убили царевича Акманлу и влана Мамы-шю-биру, уланова сына, а всих их убито триста и сорок, а нашихъ одинъ че-ловѣкъ, и то от простыхъ. Съ уже второе знамя Г(оспод)ь Богъ сътвори: побе-ду дарова православнымъ единого лѣта надъ безбожными агаряны! Аще обра-тимся к Г(осподу) у Богу истиннымъ сердцемъ — и до конца съкрушитъ их. Симъ же правовѣрнымъ княземъ даруй Г(оспод)и многолѣтное здравіе и укрѣпи десницу ихъ и грозныя ихъ сотвори супостатамъ нашимъ, да прославимъ тя, единого Бога и человекѡлюбца.

Того лѣта мѣсяца мая у первый день шестое недели по Велице дни, у понеделокъ, убили безбожныя татарове прекопскіи преосвященнаго митропо-лита киевскаго и всея Руси архиепископа Макарія, порекломъ Чорта, у селе Скриголовѣ на Бчичи-реце, а пят(ь) мил(ь) от Мозыря. Тутъ его нагнаша, не въдушю о нихъ никомуждо: безвести увондоша у землю и всѣхъ, еже с нимъ, по-биша, а иныхъ у плѣнъ побрали, и много иныхъ волостѣй воземши и мѣстъ пожог-ши и людей безчисленно пленивши, возвратишася восвояси, — Богу попускаю-щю грѣхъ ради нашихъ, — съгрѣшихомъ бо отъ ногъ и до головы. Но уповаю на Бога, яко сему архиерею божию сіа случися смерть к большому его мздовоз-даянію, а к нашему наказанію. Занеже былъ поехалъ до Киева — хотя помощи церкви божьей Софії, разореной тѣми ж агарянами прежде. Ино Богу тако попустившю о немъ, ими ж судбами своими вестъ: судьбы бо его без(д)на мно-га. Сего ради ужаснемся, братіе! аще святому архиерею божию тако случися, Богу попустившю, а мы како избежимъ праведнаго гнѣва Его по дѣломъ нашимъ? А прежъ скончанія его осмя седмицѣ яви ему некто розлученіе души отъ мира сего. Но некако усумнеся о семъ, яко человекѣкъ плот(ь) нося. Но аще у су-ровѣ тако содѣлася, у сусе что будетъ? Но Господи, Господи, потерпи еще на нас! Не сотвори намъ, яко Іерусалиму, оставившимъ тя и не ходившимъ у пути Твоего, но възри на насъ милостивно, яко иногда на невиняне! Занеже прахъ не можеть стояти противъ бури, тако ни мы не можемъ стерпети гнѣва Твоего. Мало казнѣ, а многомилостивно исцѣли! Не можемъ бо долго носити гнѣва Твоего! Жестоко ест(ь) пити чашку пельна, гнѣва Твоего!

Никогда бо сіе случися у Руской земли прежъ сего, отнеле ж и прияхомъ крещеніе, яко нынѣ сотворися тому архиерею божию отъ поганыхъ. Но сія вся праведнымъ Твоимъ судомъ навель еси на ны грѣхъ ради нашихъ! В судъ и поноше-ніе быхомъ грѣхъ ради нашихъ! Но не предай же насъ до конца имени Твоего ради — да не рекуть намъ супостаты наши: где естъ Богъ вашъ, на нь же упо-ваете? Можешъ, владыко, елико похощеш(ь), помози намъ, яко низпадаемъ!

¹ Натякъ на евангельскій афоризмъ: коли з сировимъ деревомъ (праведными людьми) сталася бѣда, що буде з сухимъ (з грѣшными людьми)?

Того ж лѣта поиде великий князь Александръ со всеми вои своими литовскими и рускими, жимоитскими и иными противку царя перекопского. И стоя в Жеславли и отголе поиде до Бряславля, и тамо город заруби, и опят(ь) възвратис(я) во свою землю со всеми вои своими. А царь не смѣ ополчитись противу его.

Того ж лѣта ходи король полскій Облахтъ в землю Волоскую со всеми вои своими. И многа зла вои его сътвориша церквамъ и образомъ Божиимъ — срам и писанию предат(и)!¹ И взя миръ с волоскимъ черес брата своего послы — короля чешского и вгорьского Владислава в възвратис(я) на свою землю со всеми вои своими. И которою дорогою повѣле ему поити волоскый въ свою землю, туда не восхоть поити, и поиде просто до Снятина по Буковинью. И преидоша волохове и туркове на него, и много отъ вой его убиша, а сам король в то(й) час бѣ боля.

Того ж году преставис(я) Васьян, священный епископъ володимирский.

У сихъ для прикладу наведенихъ двохъ рокахъ виразно виступають передъ нимъ три верстви чи три серіі записів.

Записи волинські — зайняті головною татарськими нападами, що стали злобою дня в тихъ часахъ; вони явно зв'язані з місцевими церковними колами, дуже уважні до всякихъ місцевихъ ієрархічнихъ подій, з другого боку — для тутешніхъ аристократичнихъ фамілій (особливо князів Острозькихъ).

Записи митрополитські, що походять, може, з самого кліросу, — хоча, наприклад, запис про смерть митрополита Макарія своїмъ стилемъ (побожними міркуваннями, молитвами і т. ін.) дуже близько наближається до волинської серіі.

Записи на теми політичного життя великого князівства Литовського і Польщі, зачерпнені від якихось «вельмож», — діловиті, позбавлені побожнихъ рефлексій.

Тепер іще спинимось на повісті про перемогу князя Острозького під Оршею і похвальнимъ слові йому, що ними закінчується літопис. З огляду на визначний — при загальній бідності нашого матеріалу — літературний інтерес сього твору я наведу його в цілості.

Индикт 2, август(а) 1 день, в лѣто 7023 году Василей Иванович, великий князь московский, преступив докончаніе и крестное свое цѣлованіе, от меньшаго на большое зло подвигнулся, имѣя ненасытную утробу лихоимѣнія: некоторые города, очину и дѣдину великаго, славнаго государя Жигимонта короля полскаго и великаго князя литовскаго и рускаго, княжати прускаго, жимоитскаго и иных, почал поседати, и славный великий град Смоленскъ взять. Бо неть пуцаго человеку, какъ въжделене чужога имѣнія: и кроткаго, и смирнаго немилостива и некротка чинити!

Онъ великославный король Жигимонтъ свою правду² держалъ ему непорушно и неуступно въ всемъ, и видячи его насилуваніе и хотячи боронити свое очины — Литовское земли, възма Бога на помочь и свою правду перед собою имѣя, зъ своими князи и паны и храбрыми вдатными витязи своего двора кралевскаго напротивъ его пошель, помянувшее слово пророчское, што Г(оспод)ь грѣдымъ противитс(я), а смиреннымъ милость и помощь посылаетъ.

¹ Православний літописець співчуває православнимъ молдаванамъ, що з нихъ знущаются католицькі вояки короля Альбрехта. І далі видно, що він стоїть по стороні Молдови проти поляків.

² Присягу.

И пришед, и стал в Борисовъ на великой рѣце Бѣрезыни, и напротивъ неприятѣля своего великого князя московского отправил и послал своего великого воеводу и славнаго и великоумнаго гетмана князя Костянтина Ивановича Острозского, пана виленского, старосту луцкого и брянскавльскаго и иных, маршалка Волынскае земли¹, с некоторыми велможями, князи и паньрадами своими, и з своего двора вдатными и храбрыми вои литовскими и русскими. И в то врѣмя приехали до великого короля Жикгимонта на помоч панове лядскіи и дворяне вдатныи, рицери коруны Полское. И вси посполе, возма Бога на помоч и вооружени бывше г(оспо)даря своего Жикгимонта наукою, смѣло дръзнуша и поидоша навпротивку много множества людей великого князя московского. Оным же в то ж врѣмя будучим на Дрюцких полѣх, и вслышавши силу литовскую, оттоля отступиша за Днепръ, реку великую.

Успомянем слово великого Нифонта, как пишеть к вѣрным христіаномъ: «Тайну цареву годно таити» — рекучи — «рады г(о)с(по)д(а)рьское замкнутое негодно всим повѣдати; але дѣло и храбрость мужства доброго и смѣлого чловѣка годно всим объявляти, абы напотом иншии тому вчили и смѣлость мѣли». Как же и въ нынѣшнее врѣмя случися нам видѣти того доброго а храброго воина пореклом стратилата князя Костянтина Ивановича Острозского, навшшего гетмана литовского. Напрѣвѣи Божею помочю и приказанем и наукою г(о)с(по)даря своего великого короля Жикгимонта слушное исправленье войска, братское любовное соединение ласкаве злучил и поставил. И како преиде до реки Днепра под Оршою, градом каменым, и виде, яко быс(ть) не борзо преходимъ путь водный. И яко богобоязливый муж и справца военный тот славный великий гетман князь Костянтинъ Иванович бегъ до церкви святой живоначалной Троици и к святому великому чудотворцу Христову Николе и пад, помолися Богу. И въспомяну справу и смѣлость храброго Антиоха и великого гетмана царя Александра Македонского; како он войску персидскому реку Арсинарскую прейти повель: прѣвѣи сквасишася, а последнии, яко по суху, преидоша, так теж и он передним людем плыти повель, а последнии вже яко по броду преидоша. И тако спѣшно на великом поли рошском² напротиву москвич въоружишася.

О великии вдатныи витязи литовскии! уподобилися есте своим мужством храбрым македоняном, справою и наукою князя Костянтина Ивановича, второго Антиоха, гетмана войска македоньского!

И так своего чловѣчества смѣлост(ь) вказал яко храбрый рыцарь и вѣрный слуга своего г(о)с(по)даря: с тыми велико-многочисленными вои литовскими, не щадячи³ самими себе на великое множество людей неприятѣльских сягнули и вдарили, и множество людей войска его поразили и смерти предали — на осмѣдсят тысяч! А иных живых въ плѣнь поимали⁴ — их же имѣн здѣ вписати не вмѣстихом.

Так своєю вѣрною послугою г(о)с(по)дарю своему великому королю Жикгимонту радость вчинил: напрѣвѣи церкви божьи христіанскіи, и многих мужей и жон от их насилувань оборониль. Здѣ исполнилося слово святого отца Ефрѣма: «Силный изнеможе, а здоровый разболѣся, а радовой ся въсплака, а дръжай погуби». Мнѣ ся грѣшному видить: ныне все то ся стало великому князю Василю московскому. Помянем слово пророка Исаия, сына Амосова, што пророчествовал о послѣдних днех, провидевъ Духом Святым, так рече: «За умножение злобы людей и многыи их неправды пролиется кров их яко вода силна; хоробрыйи и грѣдыи от мѣчов падут: одинъ ратный справедливый погонить несправедливых 100, а от ста побѣгнет 1000, и плоть их будет на снѣдь звѣрем и птицам, и кости их на позор всякому животу». Ныне

¹ Ся старанна титулатура князя Острозького — прояв особливого для нього пѣтизму.

² Зам. оршском.

³ В друкованім: нащадячи.

⁴ Вчисляються найбільш значні полоняники.

тым пророчеством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навѣщшаго гетмана литовскаго —

што его справоу и зраженіємъ войска пльков
и его смѣлого сердца и руки сягненьемъ
люди Московскаго побили;
и тыхъ збитыхъ плоти звѣри и птици ядятъ,
по земли кости волочачи,
а стопленихъ водами рыбы клюють.
О пречестная и премудрая главо!
Како ты нареку и похваљу?
Коротькостію языка моего
и художествомъ ума моего
не могу ся домыслити,
кую славу и честь въздати
твоего справленію дѣлу!
Мужества твоего крѣпость
равна ес(ть) великому царю индійскому Пору,
котрому ж многи цари и князи
противнии быти не могоша.
Его ж дѣлу и чести
обличность твоего велможства показується,
какъ же нынѣ милостію Божіею
и тежъ щастіемъ великославнаго г(о)с(по)даря Жикгимонта,
короля и великаго князя
таковому силному пану,
великому князю московскому,
отпоръ вчинили есте своиѣ руки дѣломъ,
и зъ храбрыми рыцери оными
вдатными витязи,
с князи и с паны и зъ дворяны г(о)с(по)дарьскими,
великаго княжества Литовскаго и Рускаго
и съ пособлю великославныхъ и шляхотныхъ рыцарей,
вдатныхъ пановъ поляковъ, посполите¹
съ всеми своими² добрыми помочники и вѣрными
яко одны от добрыхъ вой свое мужство показали есте,
и многыи замки столечныи и мѣста славныи
великаго княжества Литовскаго и Рускаго привпокоили есте.
За што ж ты, великославный гетмане, от господаря твоего
великое и высокое чести достоен еси!
Прировнани есте великимъ храбрымъ рыцеремъ
славнаго града Родоса,
которыи иж своимъ мужствомъ
многии замки христіанскыи
от поганскихъ рукъ впокойны чинять,—
вашего мужства отпоромъ
такорому силному пану
тоѣ ж славы и чести сподобили ся есте
тою вашою послугою
г(о)с(по)дарю своему³
великому королю Жикгимонту
радость вчинили есте⁴.

¹ Надр.: посполите.

² Надр.: твоими.

³ Надр.: твоему.

⁴ Надр.: вчинил еси.

За таковий вчинок не толко здѣшних великихъ столечныхъ городов — на нихъ сѣдети достоин еси, але и самого Божьяго града Іерусалима достоин еси владети.

Мужства твоего крѣпос(ть) от Востока до Запада слышат(и) будет — не токмо единому собѣ, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высокость мужства вчинил еси.

Еще ти приложу смѣлости и храбрость: уподобился еси сыну Ровоавову Авию, што воевал на десять колень Израилевъ и въбил з них силныхъ людей за единъ день пять сотъ тысячъ. Сто ж дѣду и ты наслѣдникъ явися, москвич избиваа, не в цѣлый день, але въ дни 3 години на осмѣдесятъ тысячъ побил!

И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котром же премудрый философ Фролос от Ливия пишеть: пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклся съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бѣжавшу пред ним в Перскую сторону. Тако и ты, честная и вѣлеумнаа главо, сътвори съчу з великимъ княземъ Васильемъ московскимъ и побил войско людей его, и самого выгнал з града Смоленска, великому князю Василю пред тобою бежавшу у Московскую сторону, у свои восточныя грады¹.

Князю ж Костянтину бывши под Смоленском и от Смоленска възвратившуся, и взял грады тыи, которые вже служили великому князю московскому: Мьстиславль, Кричевъ, Дубровну. И повель им по прьвому служити великому княжеству Литовскому, а сам поиде в Литовскую землю къ г(о)с(по)дарю своему великому королю Жикгимонту. Король же, услышавши приеханье его и всих вой своих литовских и русских вдатных витязей, принял их з великою честию у своем столечном градѣ Вилини дек. 3 день, на святого пророка Софониа.

Великославному г(о)с(по)дарю
королю Жикгимонту Казимировичу
буди честь и слава на вѣки,
побѣдившему недруга своего
великаго князя Василя московского!
А гетману его вдатному
князю Костянтину Ивановичу Острозскому
дай Боже здоровье и щастье впрѣд лѣпшее!
Как нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал сильную рать татарскую,
проливаючи кровь их бессурменьскую!

Я піду ще далі і спинюсь на деяких записках тих же часів: початку XVI в., що знаходяться в Литовському літопису ширшої редакції (т. зв. копії Биховця). Літопис, дуже інтересний як твір літературний, належить пізнішому часові — другій половині, більш того, — мабуть, останній чверті XVI в., хоч у самотній своїй копії він уривається під роком 1507, а як літературно-історичний твір, на жаль, досі нітрохи не був обслідований, і я не можу, в рамках цієї праці, до сього братися. Він пройнятий аристократичними тенденціями: писаний із становища владущих родів великого князівства Литовського і з сього становища дуже характеристично освітлює, наприклад, історію вбивства великого князя Жигимонта

¹ Тут наступає фраза, додана, очевидно, при переписуванні сього слова до Супрасльського рукопису: взята із запису про здобуття Смоленська Москвою (с. 148) і недоречно повторена на сім місці: «и после себе владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву».

Кейстутовича¹, або конфлікт литовської аристократії з улюбленцем великого князя Олександра князем Михайлом Глинським. Се зближує його з волинськими записами Супрасльського рукопису — тільки та аристократія, із становища котрої писаний ширший литовський літопис, не українська, а білорусько-литовська, і в супрасльських записах ця аристократична тенденція не виступає так яскраво і гостро. Але нам в ширшому Литовському літопису особливо інтересні ті записи початку XVI в., які безсумнівно походять хронологічно з цього ж таки часу, початку XVI в., а з другого боку — географічно і тематично (особлива увага до татарських нападів і татарських справ!) виявляють свою близькість до супрасльських записів. Вони можуть походити з того ж Слуцького князівства, сусіднього з Волинню (що в попереднім було зазначене як можливе місце скомпонування Супрасльського літопису) або з інших сторін українсько-білоруського Полісся (з котрогось тутешнього монастиря). Для доповнення вищеподаної колекції подаю ще кілька уривків з сього ширшого Литовського літопису:

Тое же осени (1502) приде вѣсть королю Александру, иже татарове, перешедши рѣку Припеть, воюють по волостем. Король же писал до князя Михайла Семеновича Слуцкого² и послал к нему на помоч воеводича подольського Яна Бучацкого, а с ним дворан своих литовских и русских и рацов³ не мало. Князь Семен же Слуцкий з паном воеводичом и со всеми вышереченными двораны гонили за татары и догнали их немногих за Бобруйском в шести милях на реце на Уже; было их толко пултораста, и дошедше, побили их и назад вернулись.

Тое ж осени был бой з татарами за Вручим, в семи милях, на реце Ужи, князю Федору Ивановичу Ярославича⁴ и князю Юрию Ивановичу Дубровици-

¹ Тут до речі буде нагадати се оповідання, що кидає світло на літературну творчість великого князівства Литовського, що розвивалася на старих київських традиціях:

Пануючи князю Жигимонту на Вильни и на Троцех и на всех Руских и Литовских, и на Жомоицких землях, и силные окрutenства чинил подданным своим, а златаца над рожаем шляхецким: немилостиве их имал и тяжкие окрutenства над ними чинил, невинне их карал и мордерства над ними чинил, jakie вымыслити могл — над всеми княжеты и панеты и рожаем шляхецким всех земель: Литовских, Руских и Жомоитских. И был тому рожаю шляхецкому вельми окрутный и всеми учинки своими злыми прировнанный есть ко Антиоху сирскому и Ироду ерусалимскому и к предку своему великому князю литовскому Тройдену, который сильные окрutenства чинил над землями Ляцкими и Рускими. (Дуже цікавий з літературного становища відклик до оповідання старого Волинського літопису про Тройдена). И ты подданныи его, вся шляхта, тому терпѣли, як вѣрныи рабы пану своему, и ничего злого ему не чинили, ани мыслили. И он же окаяник князь великий Жигимонт не насытился злости своей, и мыслил у сердцу своем, по диаволу научению, каковыи весь рожай шляхецкий погубити и кров их розлити, а поднести рожай хлопский — псю кров. (Пол. собр. лѣт., т. XVII, с. 532—533, переписую з латинки, котрою списана копія Биховця).

² Син Михайла Одельковича, сятото 1482 р.

³ Сербів — з надвального війська.

⁴ Князь пинский, швагер князя Слуцького.

кому, и князю Григорию Глинскому, старосте друцкому. И Божиим перепущением грех наших ради татарове наших побили. Тогда и князя Григорья Глинского и Горностая убили.

Тое ж осени месяца августа тридцатого дня приде сын его¹, Мендыскирей², цара перекопского, Битес-кирей солтан со шестма тысячами татар безвестно. Напервей приде ко граду Слуцку, князь же Семен Михайлович в тот час был в Слуцку, и не ведаючи ни о чом, толко возривши з города за мисто, на реку Случ з церкви святого Юрья, и увидели татар, скачучих на конях и мужи и жены имаючи и стынаючи. И видевше сие³ напрасное прихождение поганское, князь Семен Михайлович з теми, которые с ним были во городе, подивилися таковому наглому неведомому приходу их, иже одного дня перешедше реку Припять и того ж дня пришли к Слуцку, двадцать и пять миль; иные же того дня минувши Случеск и дошли до Копыля, еще од Слуцка пять миль. Князь же Семен не домывается, што начати а што чинити, людей бо с ним на тот час в городе было вельми мало, вси были по селом. Татарове бо их всех отлучили от города и стада конские побрали. Князь же только з вельми малыми людьми в городе затворился и послал до короля до Вильни, повидаяючи о том. Бете-кирей же царевич сам кошом стал под Слуцком за Умодем, татарове же пошли в загоны в землю, и шедше, воєвали около Клецка и Несвижа, ижегше город Клецк, и были, недоходчи Новгородка в шести милях на Исколти, (и) вернулись. Многие места и села пожгли и неи(з)реченное кровопролитие христианству сотворили, и з многим полоном и добытком собралис(я) к Слуцку и без жадное шкоды вси в целости назад вернулись. Король же Александр некоторых немногих дворан своих послал до князя Семени до Слуцка, они же, бывше в Слуцку и доведавшись, што татарове в целости вышли, они же возвратилися к Литве.

Зробимо підсумок. Наприкінці XV і XVI вв. бачимо в Північній Україні і на Білоруси, в суміжних білорусько-українських сторонах літописання в різних осередках, а їхні записи об'єднуються в компілятивних літописних збірках. Єсть певний літературний обмін, потяг до історичного синтезу, хоч би в чисто механічних формах — аналогічно до старих українських і нових великоруських загальних літописних зводів. Кафедри і монастирі, видко, все ще відіграють в тім переважну роль. Взірцями служать, очевидно, старі літописи. Пишучи про сучасні події, автори не раз ідуть і в фразеології за записами XI—XIII вв. про напади половців і татар (бачили ми в одному записі навіть назву половців замість татар!); їх прикладом пускаються в побожні міркування про знаки Божого гніву і дають вихід пригніченому настроєві в молитвах, аналогічних з тими, які читаємо в київських літописах XI—XII вв. Сама мова зближена до старої церковної, і місцями тільки не витримана граматики і орфографія зраджує писаря кінця XV в.— як у сучаснім посланні про митрополита Йону (нижче). Так у супрасльських записах 1490-х рр. Записи ж ширшого Литовського літопису, хоч писані на ті ж теми, вже далеко вільніші від старих літописних взірців. Не кажу про їх

¹ Знову слід вирвання звістки з іншого зв'язку.

² Друк.: корея.

³ Друк.: сия.

мову: можна припустити, що пізніший складач літопису підновив їх мову, під один фасон із своєю; але зміст, мабуть, заховав би більше старого характеру, коли б такий стиль був у їх архетипі.

Посередині стоїть повість про Острозького з похвалою йому. Вона далеко менш традиційна, і в формі, і в змісті виявляє більше самостійності в пристосуванні до нових інтересів життя. Цитати церковного характеру сходять на другий план перед мотивами сучасної рицарської повісті, котру ми вище одмітили як інтерес дня: Александрія, історія Флора, оповідання про родоських рицарів дають себе відчувати тут дуже живо. Гіперболічне число побитих Острозьким москвичів переносить реальну історію Оршанського побоїща в площину баснословних подвигів героїв лицарських романів. Історична орієнтація автора цілком політична, а не церковна: москвичі для нього не одноцерковники, а політичні вороги; він пише зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви. У формі звертає увагу на себе чергування чистої прози, риторичної каденції і поетичного речитативу, близького до аналогічних речитативів Слова о полку Ігоревім, з одного боку, пізніших дум — з другого. Мова сильно зближена до світської, нової книжної, що вироблялася на переломі сих століть.

Все це надає цьому невеличкому творові визначний інтерес; він ще раз свідчить, що книжні кола не тільки консервували старі літературні засоби, а вміли їх удосконалювати, приспособляючи до вимог часу.

З цього погляду характеристичний факт: вартий того, щоб його зазначити, хоч він ще цілком сирий, не простудійований в подробицях — в своїх відносинах до українського літературного життя XVI в. Се імпульс, заданий історичній праці й історичним інтересам взагалі появою популярних друкованих історичних компіляцій польською мовою. Відкриває їх «Хроніка всесвіту» Мартина Бельського (Вольського), випущена в 1550 р.— се перше видання втрачено, але 1554 р. вийшло друге видання, а 1564 третє; «повеленієм короля Жигимонта» (Ж.-Августа) переклав її руською мовою якийсь Амброжей Брежевский, і за її поміччю зараз же доповнено «хронограф», що містив матеріал східнослов'янський і південнослов'янський, а компіляція Бельського давала змогу його доповнити матеріалом західним. Цей доповнений хронограф — власне західні доповнення до старого хронографа, звісні і в українських копіях XVI і XVII вв., і здавна звертали на себе увагу. Новіші досліди над хронографом С. П. Розанова значно зменшують цікавість сих варіантів, бо проведене ним порівняння копій привело його до переконання, що протограф їх

був не український, і він думає, що се була робота якогось великороса, хоча й зроблена десь на Білорусі чи на Україні¹. Тим не менше ці його спостереження не розв'язують, а, навпаки, ще з більшою силою нагадують нам потребу шукати історичних компіляцій нашого старого київського і пізнішого литовського матеріалу з новим, даним Бельським, Кромером, Гванїні, Стрийковським. Такі компіляції, безсумнівно, мусили з'явитись на Україні — Білорусі ще в XVI в., хоч досі на себе звертали увагу тільки пізніші компіляції, XVII віку².

Інші взірці стилю і літературної справи другої половини XV і першої половини XVI в. Я сказав, що при великій бідності чисто літературних пам'яток тої доби книжні люди при нагоді, коли їм доводилося братись за перо, виявляють певне літературне вишколення, начитаність, знайомість з літературною традицією. По кількох взірцях печерської книжності, наведених вище, звернімось, наприклад, до цього текстаменту князя Андрія Володимировича, списаного з його наказу в Печерськiм монастирі 1442 р. Син колишнього київського князя, що приїхав до Києва поклонитися гробові свого батька та інших свояків (між іншим, того ж Скиргайла, його дядька), що лежали в Печерськiм монастирі, під впливом побожних роздумувань і розмов з печерською братією, постановляє списати свої розпорядження на випадок смерті, і незвісний ближче «старець Пахнутій Лихачів брат», що полишив своє ім'я як писар цього тестаменту, вкладає гадки князя в таку літературну форму:

Се азъ рабъ Божій князь Андрей Владимировичъ прїѣздилъ есмь въ Кієвъ съ своєю женою и съ своими дѣтками. И были есмо въ дому Пречистыя, и поклонилися есмы пресвятому образу ея и преподобнымъ, и богоноснымъ отцемъ... печерскимъ. И благословилися есмы у отца нашего архимандрита Николы и у всѣхъ святыхъ старцевъ. И поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Олькгердовича, и дядь своихъ гробомъ, и всѣхъ святыхъ отцевъ гробомъ въ печерь. И размыслихъ на своемъ сердци: «Колико то гробовъ, а всѣ тыи жили на семь свѣтъ, а пошли всѣ къ Богу. И помыслилъ есмь: «По малъ и намъ тамо поити, гдѣ отци и братія наша». И подумаль есмь съ своєю княгинею и съ отцомъ съ Николою архимандритомъ печерскимъ и съ святыми старцы и съ своими бояры. И отписаль есмь... (наступають розпорядження)³.

¹ Розанов С. П. Хронографъ западно-русской редакціи, в XXV т. Лѣтописи занятой археограф. комисіи, 1913; текст виданий в XXII т. Полного Собрания лѣтописей, 1914. Звернув увагу на українські варіанти хронографа ще А. Попов, Обзоръ хронографовъ русской редакціи II (1869), с. 24, потім В. П. Науменко, Хронографы южно-рус. редакціи, Ж. М. Н. П., 1885, кн. V; Шахматов А. А. Къ вопросу о происхождении хронографа, Сборник Акад. н., т. 66, с. 37 і далі; Истринъ В. Александрія ру. хронографов, с. 263 і далі; Иконников, Опыт русской исторіографіи, II, с. 1543 і далі.

² Про них у Іконнікова, там же.

³ Акты Западной России, I, с. 46.